

het eerst is nu in de ondertitel ook een begrenzing in de tijd aangegeven. Het gaat om de eeuw van de reformatie. Terecht is het eindpunt in 1620 gelegd. Het proces van de vestiging van de gereformeerde kerk sluit pas met de Dordtse synode de fase van opbouw en consolidatie af, en indien dat ergens waar is, dan zeker in Utrecht.

Het boek opent met een inleiding van Woltjer, die het pleit voert voor een kerkgeschiedenis, waarin de gewone gelovige centraal staat. Zij zal moeten vragen wat, maar vooral ook hoe hij geloofde, en ze zal dienen te onderzoeken hoe belangrijk—dus misschien ook, hoe onbelangrijk—dat geloof in zijn dagelijks leven geweest is.

Toetsen we aan dit program de tien artikelen die het eigenlijke corpus van de bundel uitmaken, dan lijken ze bij oppervlakkige beschouwing geen van allen aan deze criteria te voldoen. Toch zou zo'n conclusie voorbarig zijn. Hoe moeilijker de vragen die we aan de geschiedenis willen stellen, hoe meer de noodzaak zal rijzen van een indirecte benadering.

Een goed voorbeeld levert het artikel van Abels en Van Booma. Het geeft aan de hand van een viertal momentopnamen (1590, 1593, 1601-1602 en 1606) een overzicht van de geestelijke voorgangers, die toen op het Utrechtse platteland werkzaam waren. Met opzet kiezen ze voor een algemene term, niet voor pastoors of predikanten, omdat lang niet bij alle personen dat verschil zo duidelijk te maken is. De auteurs onderscheiden zes groepen, variërend van contra-reformatorisch tot calvinistisch. Strikt genomen gaat zo'n artikel dan alleen over de clerus. Maar het draagt tegelijk kennis aan die juist bij de door Woltjer voorgestane benadering niet gemist kan worden. Hoe zullen we ooit de gewone gelovige leren kennen, als we ons niet bewust zijn van de verschillen in de aard en kwaliteit van zielzorg en prediking?

Het zou te ver voeren als we die samenhang bij elk artikel in het licht wilden stellen. Broeyer geeft in een tweede inleiding een overzicht van de inhoud, waarin alle artikelen kort staan samengevat (14-17). Het is beter de lezer daarnaar te verwijzen, dan Broeyers resumé nog eens in uiterst geconcentreerde vorm te herhalen. Het is ook beter dat elke geïnteresseerde zelf naar de bundel grijpt, als hij in de kerkgeschiedenis belang stelt.

Met opzet zeg ik niet: de Utrechtse kerkgeschiedenis, want de kerkelijke crisis van de zestiende eeuw heeft zich in alle provincies afgespeeld. Nagenoeg elke vraag, die hier voor stad of provincie Utrecht wordt beantwoord, kan men eveneens stellen voor ieder ander gewest. Laten de bronnen daar een antwoord toe, dan biedt het Utrechtse geval nuttig materiaal ter vergelijking. Zijn er niet zulke goede bronnen als bij voorbeeld Pegel tot zijn beschikking had voor het onderzoek van de prediking in de Utrechtse katholieke kerken, dan kunnen de artikelen van deze bundel des te beter dienst doen om ons te helpen aan aanvullende hypothesen naar wat voor historisch onderzoek niet langer grijpbaar is. Daarom is het ook zinvol per regio te exploreren welke mogelijkheden er bestaan, en wat de ene provincie aan de andere kan leren. Het is dan ook te hopen dat de vierde verzameling niet de laatste zal blijven.

A.Th. van Deursen

G. Oestreich, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606). Der Neustozismus als politische Bewegung*, Nicolette Mout, ed. (Schriftenreihe der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften XXXVIII; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, 247 blz., DM68,-, ISBN 3 525 35938 1).

Zonder enige twijfel kan de in 1978 gestorven Gerhard Oestreich tot de toonaangevende historici van de Bondsrepubliek Duitsland worden gerekend. Zijn oeuvre beslaat een brede thematiek, en of het nu gaat om de geschiedenis van het absolutisme, of om wat in Duitsland zo fraai *Verfassungsgeschichte* heet, steeds weer heeft Oestreich bijgedragen aan innovatieve

interpretaties. In dit opzicht spant Oestreichs langdurige onderzoek naar de wortels van de Brandenburg-Pruisische kuituur zeker de kroon. In een reeks van publikaties, bijvoorbeeld te vinden in de bundels *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlijn, 1969) en *Neostoicism and the early modern state* (Cambridge, 1982) heeft Oestreich betoogd dat het neostoïcisme de grondslag bood voor de politieke cultuur van het zeventiende-eeuwse Brandenburg-Pruisen. De wortels van typisch Pruisische waarden zoals discipline, rationalisme, gehoorzaamheden standvastigheid moeten volgens Oestreich in het Nederlandse humanisme van de late zestiende en de vroege zeventiende eeuw worden gezocht. De held van Oestreichs interpretatie is de Brabander Justus Lipsius, die met name gedurende zijn hoogleraarschap te Leiden van 1578 tot 1590 de grondslag voor het neostoïcisme heeft gelegd. Van centrale betekenis zijn *De Constantia in Publicis Malis* uit 1584 en *Politiorum, sive civilis doctrinae, libri sex* uit 1589.

Aan de basis van Oestreichs opvattingen stond zijn manuscript *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606)* dat in 1954 door de 'Philosophische Fakultät' van de Berlijnse Freie Universität als *Habilitationschrift* werd aanvaard, en nu, postuum, door Nicolette Mout op voorbeeldige wijze is uitgegeven.

Oestreichs *Habilitationschrift* bestaat uit drie delen. In het eerste deel biedt Oestreich een korte levensschets van Lipsius, een karakterisering van het klassieke stoïcisme en een grondige analyse van *De Constantia*. Het tweede deel is aan Lipsius *Politica* gewijd, terwijl het laatste deel niet alleen poogt het neostoïcisme in zijn historische context te karakteriseren, maar tevens een eerste overzicht geeft van het succes van Lipsius' politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Europa.

In de interpretatie van Oestreich vormen *De Constantia* en de *Politica* tezamen de kern van de neostoïcijnse politieke theorie. In *De Constantia* wordt het ideaal van de deugdzame onderdaan geformuleerd, die zich ten dienste stelt van de politieke gemeenschap en daarbij uitblinkt in rationaliteit, verantwoordelijkheidsbesef, gehoorzaamheid en beheersing. De *Politica* schetst het ideaal van de deugdzame vorst, die excelleert in *justitia, dementia, benevolentia, auctoritas* en vooral *prudencia*, daarin ondersteund door al even deugdzame politieke en militaire raadgevers. Tezamen bieden beide werken volgens Oestreich een invloedrijke *philosophia practica*, die met name voor de ontwikkeling van de moderne, op absolutistische leest geschoeide staat van grote betekenis is geweest. Het Europese absolutisme vond, zo stelt Oestreich, 'in der Neostoa eine seiner kräftigsten weltanschaulichen Wurzeln: das verantwortliche persönliche Regiment des Herrschers, die unbedingte Unterordnung der Untertanen und die militärische Macht des Staates sind die Zeitgemässe politische Form einer philosophischen Gedankenwelt' (71).

In latere studies, zoals *Calvinismus, Neostoizismus und Preussentum* en *Politischer Neostoizismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preussen* heeft Oestreich de invloed van het neostoïcisme in Europa in het algemeen, en in Brandenburg in het bijzonder, nader onderzocht. De kern van zijn interpretatie bleef daarbij ongewijzigd. Steeds weer benadrukte Oestreich het belang van de 'Nederlandse beweging', zoals hij het humanisme van Lipsius en zijn leerlingen placht te omschrijven, als het theoretische fundament van de absolutistische moderne staat.

Zowel in de West- als Oost-Duitse geschiedschrijving is Oestreichs interpretatie gemeengoed geworden, zoals hijzelf in één van zijn laatste artikelen terecht mocht concluderen. Toch zijn er in de loop der jaren redelijk wat vraagtekens gesteld. Zo mag worden betwijfeld of Lipsius daadwerkelijk een conceptie heeft ontwikkeld van de 'moderne staat', een begrip dat op zichzelf natuurlijk al problematisch genoeg is (was Brandenburg-Pruisen als staat 'moderner' dan de

Republiek?). In veel opzichten staat Lipsius' *Politica* nog sterk in de traditie van de humanistische vorstenspiegel. Zo is de discussie van de gewenste deugdzaamheid der militaire en politieke raadgevers onderdeel van een veelomvattende analyse der vorstelijke prudentie. Het mag betwijfeld worden of het hier, zoals Oestreich beweerde, gaat om een staat in de zin van een relatief autonome machtsstructuur à la Weber. Lipsius lijkt de raadgevers veeleer nog in traditionele zin tot het vorstelijk patrimonium te rekenen; zijn analyse van hun deugdzaamheid past dan ook voortreffelijk in de humanistische traditie van studies der raadgevers.

Een ander punt van kritiek betreft de originaliteit van Lipsius' renaissance der stoa. Zoals Nicolette Mout in haar inleiding constateert, hebben recente studies van onder meer William Bouwsma en Quentin Skinner op de grote betekenis van het stoïcisme voor het politiek denken der renaissance in het algemeen gewezen. In het licht hiervan moet de vraag naar het 'nieuwe' van Lipsius' neostoïcisme opnieuw worden gesteld.

Tenslotte moet Oestreichs stellige overtuiging dat Lipsius' filosofie de kern van het Nederlandse humanisme vormde, in twijfel worden getrokken. Vooral ook door het werk van Nicolette Mout is duidelijk geworden dat de verhouding tussen Lipsius en de Republiek op z'n minst problematisch is geweest. Zo had het vertrek van Lipsius uit Leiden in 1590 veel te maken met zijn afwijzing van de republikeinse ontwikkeling. Bovendien is de invloed van Lipsius op de ontwikkeling van het Nederlands humanisme onduidelijk, al kan men betwijfelen of het terecht is humanisten als Grotius, Vossius, Meursius en Heinsius als discipelen van Lipsius te schetsen. Veelbetekenend in dit opzicht is het ronduit negatieve oordeel van hun grote leermeester Scaliger, die, zoals Oestreich overigens zelfvermeid (152), Lipsius als pedant afdeed.

In haar inleiding behandelt Nicolette Mout de kritiek op Oestreichs interpretatie overigens met veel prudentie. De nadruk ligt op de ontwikkeling van Gerhard Oestreich als historicus en op de voortgang van zijn Lipsiusstudies. De editie van het *Habilitationschrift* zelf is voortreffelijk. In menig opzicht overtreft Mouts editie het oorspronkelijke manuscript. Zo zijn stijffouten gecorrigeerd, citaten en literatuurverwijzingen waar nodig gecorrigeerd en zijn er een nieuw notenapparaat en een nieuwe bibliografie ontwikkeld. Het resultaat is een editie waarmee Oestreich posthuum eer wordt bewezen.

M. van Gelderen

J. G. J. van Booma, J. L. van der Gouw, ed., *Communio el mater Fidelium. Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinde in Wesel, 1573-1582* (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte CHI; Keulen: Rheinland-Verlag GmbH, Delft: Eburon, 1991, 696 blz., ISBN 90 5166 200 9, (Nederland), 3 7927 1173 7 (Duitsland)).

Historische bronnen worden gedrukt op hoop van zegen. Er bestaan genoeg volumineuze uitgaven, die zelden door gebruikers zijn geraadpleegd. De mode spreekt daarin een woordje mee. Een goed verzorgde bronnenuitgave vraagt van haar bewerkers veel tijd, en kan dus wel eens pas in het licht komen als de wispelturige onderzoekers hun aandacht al weer naar andere deelgebieden hebben verplaatst. Het ziet er echter naar uit, dat de aantrekkelijkheid van kerkeraadnotulen als historische bron zich nog handhaaft. Daarom kunnen we dankbaar zijn aan de bewerkers van deze uitgave, dat ze aan het corpus van gedrukte notulen thans ook de Weselse acta hebben toegevoegd.

Om twee redenen nemen ze in dat geheel een aparte plaats in. Ten eerste natuurlijk omdat het een vluchtelingengemeente betreft. Ten tweede ook, omdat de redactie van deze notulen nu eens niet gevoerd is door de plaatselijke predikanten. Het waren de ouderlingen die hier de besluiten